સૂર-સાધક કવિનું પોતીકું, ભગવું કાવ્યાકાશ... | હરેશ તથાગત

[**'ભિન્ન ષડ્જ'** (કાવ્યસંગ્રહ) : કવિ હરિશ્ચંદ્ર જોશી, પ્રકા. રંગદ્વાર પ્રકાશન, જી-૧૫, યુનિવર્સિટી પ્લાઝા, નવરંગપુરા, અમદાવાદ-૯, પ્ર.આ. ૨૦૦૭, પૃ. ૧૧૧, કિં. રૂ. ૮૦/-]

॥ सा ॥

કાવ્યસંગ્રહોનું પ્રકાશન કાંઈ નવીનવાઈની ઘટના નથી. પણ કેટલાક કાવ્યસંગ્રહો એમાંની નવ્યતમ સામગ્રી અને પ્રસ્તુતિના પોતીકાપણાને કારણે, આકર્ષક ને હૃદયસ્પર્શી ને તેથી યાદગાર બની જાય છે. શ્રી હરિશ્ચંદ્ર જોશીકૃત 'ભિન્ન ષડ્જ' આવો કાવ્યસંગ્રહ છે. પૂ. મોરારિબાપુના અંતેવાસી એવા હરિશ્ચંદ્રભાઈ પૂ. મોરારિબાપુ, પોતાના પૂ. બા-બાપુજી, કવિમિત્ર સદ્. રમેશ પારેખ અને સૌ. વીણા જોશીને અર્પણ કરે છે આ કાવ્ય-સંગ્રહ. આ બધું રેશમી રેશમી ને રુચિર રુચિર છે. કવેતાઈ બાનીમાં પૃ. છ પરનું 'સ્મરણ' પણ ગમી જાય તેવું છે.

'સારે ગમ' (બધાંનાં / તમામ દુઃખો) જેણે પોતાનાં કર્યાં હોય તેને 'સારેગમ' ફળે ! પછી સાધનાનું માધ્યમ સૂર હોય કે શબ્દ. મજાની વાત છે કે હરિશ્ચન્દ્ર જોશીને સૂરનું ભગવું ગગન તો છાંય ધરે જ છે, શબ્દની પૃથ્વીની હરિયાળીય શાતા અર્પે છે. સંગીતના નાદતત્ત્વીય સૂક્ષ્મતાની રમ્યતાને ક્ષણેક્ષણ શ્વસતા હરિશ્ચંદ્રભાઈ જોશી શબ્દબ્રહ્મની ભગવાઈ પણ આટલી ફળદ્રૂપ કાવ્યમયતાથી ઉપાસશે, એ તો કલ્પનાતીત ! છતાં 'ભિન્ન ષડ્જ' એનું સાક્ષી છે. નાદબ્રહ્મ ને શબ્દબ્રહ્મની ગહેરાઈના ગાયક ને પરખંદા હરિશ્ચંદ્રભાઈને પૂ. મોરારિબાપુના 'આશિષ' આમ સંપ્રાપ્ત થયા છે : ''આપણે ત્યાં આદિ કવિનાં ઉદ્‌ગમસ્થાન ત્રણ છે : કમલ, દ્વીપ અને રાફડો. કમળમાંથી આદિ કવિ બ્રહ્મા, દ્વીપમાંથી કૃષ્ણ દ્વૈપાયન વ્યાસ તથા વાલ્મીકિ-રાફડામાંથી વાલ્મિકી... વિશ્વના તમામ કવિઓનું ગોત્ર આ ત્રણેય છે...'' આવા અધ્યાત્મસુંદર પરિપ્રેક્ષ્ય પશ્ચાત્ પૂ. મોરારિ બાપુ કથે છે, ''હરીશભાઈની ગઝલો કે કોઈ પણ કાવ્યરચનાઓમાં મારા માંહ્યલાને ઘણું ઘણું દૂરનું બહુ નજીકથી સંભળાયું છે... 'ભિન્ન ષડ્જ' શબ્દ, સૂર અને સ્વરનો ત્રિવેણી સંગમ જણાય છે. આમાં શબ્દ (સરસ્વતી) પ્રગટ છે, સૂર અને સ્વર ગુપ્ત છે... આવો, આપણે આ કાવ્યકુંભમાં સ્નાન કરીએ.'' (જુઓ પૃ. ૫ ઉપરની પ્રસ્તાવના)

આ 'આશીર્વચનો' હૃદયોદ્‌ગાર રૂપે સહજતયા પ્રકટ્યાં છે, પણ ''સાત્ત્વિક ક્ષમતાઓ'' પશ્ચાત્ અને ''આદિ આશ્ચર્યોની એક પરકમ્મા''ની ભાવોદ્રેક ઊર્ધ્વતાના લય સમેત પૂ. મોરારિબાપુ કવિઓને – કલાકારોને નિરંતર બિરદાવતા રહ્યા છે ('અસ્મિતા-પર્વ' અને 'સંસ્કૃત-સત્ર') ઉપરાંત કાવ્યસંગ્રહોનાં પ્રકાશન (રમેશ પારેખનું 'મીરાં પેલે પાર' યાદા'વ્યું ?) ને વિમોચન દ્વારા પ્રોત્સાહન પૂરું પાડીને પણ આ સર્વ મિતભાષી અને વિવેકપૂર્ણ લાઘવ થકી ''ભિન્ન ષડ્જ''ની ''રામ'' સ્મરણ થકી સહજ પ્રકટેલી આમુખઋચા પણ સહજ, સમ્યક્, સૂક્ષ્મ ને સૂત્રાત્મક છે. હરિશ્ચંદ્રજી સંનિકટ છે. છતાં પૂ. મોરારિબાપુ 'આશીર્વચન' પાઠવવામાં કેવો સૂક્ષ્મ વિવેક જાળવી શક્યા છે ! વંદન, બાપુને !

॥ रे ॥

આટલી પરકમ્મા પછી હવે કાવ્ય-મંદિરમાં પ્રવેશીએ. શિવમંદિરે પ્રથમ નંદીદર્શન થાય તેમ અત્રે પ્રારંભે (પૃ. ૪, ૫૨) સંતવર્ય તુલસીદાસજીના આ શબ્દો (ને એમાંનું અદ્‌ભુત દર્શન) દગ્ગોચર થાય છે –

। अस मानस मानस चख चाही ।
॥ भई कबि बुद्धि बिमल अवगाही ॥

ખરી વાત છે : વિમળ બુદ્ધિના અવગાહને હરિશ્ચંદ્રભાઈને કવિતા સાંપડી છે.

'ગીત', 'સાયંગીતિ', 'અવધૂગાન' અને 'ગઝલ' જાણે કાવ્યની ચારે દિશાઓ ! 'તડકો ચાખો' (પ્રથમ કૃતિ)થી માંડી 'ભિન્ન ષડ્જ' (શીર્ષક-કાવ્ય, મથાળું – ગઝલ) પર્યન્તની સફર રોમાંચક તેટલી જ લોમહર્ષક પણ છે, બહોત ખૂબ !

'તડકો ચાખો'ની આ પંક્તિઓ કોઈ પણ સહૃદયનું મર્મ હરવા સમર્થ છે –

પીળચટ્ટો પીરસાયો રે તડકો ચાખો,
સૂરજ લ્યો, મલકાયો રે તડકો ચાખો...

આળસ મરડી સૂરજમુખીની કળીઓ મલકે,
કલરવની પાંદડીઓ વેરી પંખી ચહકે
ઊજળી કોઈ ટપાલ અધૂકડાં દ્વારે સરકે
ભોર ઉપર ભભરાયો રે તડકો ચાખો...

('તડકો ચાખો', પૃ. ૧૩)

આ ગીતની તાજપનો કેફ હજી ઊતર્યો ન હોય ત્યાં તો 'ઉનાળે રાજસ્થાન'ની આ પંક્તિઓ રોકી રાખે –

મોરપિચ્છ ઓઢીને જ્યાં –
સૌ ચોમાસાંને રોવે રે
કાગળિયા પર વાદળ ચીતરી –
વળ દઈને નિચોવે રે.

('ઉનાળે રાજસ્થાન', પૃ. ૧૪)

પછી લયનું ધમસતું પૂર 'શાની એંધાણી', 'મૈત્રીના ફાગણમાં', 'જીવના પ્રવાસ', 'માણસજી', 'બસ ચાલવું જ', 'વાત કહેતાં', 'પૂનમ વરસી મોભારે', 'પિયુજી આઘ્યા રે'જો', 'ફળિયામાં રોપી છે કેળ', 'સોળમી મધરાતે', 'પારસ પૂતળી', 'ઓચિંતા', 'સખને સામે તીર', 'આણું', 'રંગભર રમવા ગ્યાં'તાં', 'અડધે મારગ', 'ખુશાલી'થી તે 'મીરાં નામની નદી' લગણ તાણી જાય છે.

આ ગીતોની કેટલીક વિશિષ્ટતાઓ વર્ણવીએ તો –

(૧) અભિવ્યક્તિમાં અપૂર્વતા
(૨) બાનીનું અભિવ્યક્તિમાં સિદ્ધ થતું પોતીકાપણું
(૩) લયની નવતર છટાઓનું મખમલીપણું
(૪) કશુંક જુદું, જુદી રીતે કહેવાની ઊંડી – સાચી મથામણ અને ભાષાના તળપદીપણાને પળોટવાનો ઉદ્યમ.
(૫) નાદતત્ત્વ ને શબ્દના બોલકાપણાની સીમામાં બાંધી લેવાની ખેવના

– જેવા ગુણો મને જણાય છે. આ લેખમાં ઉદાહરણો બહુ ઝાઝાં લઈ શકાય તેમ નથી. છતાં કેટલીક પંક્તિઓ અવતારીશ, જેમાં ઉક્ત કાવ્યગુણોની પ્રતીતિ, સહૃદયોને અવશ્ય, અચૂક થશે. ત્રણેક ઉદાહરણોમાં પ્રથમ જુઓ – 'માણસજી' ('ગીત' ખંડ, કૃતિ-૬)ની આ પંક્તિઓ –

હપ્તે હપ્તે વાંચી મેં તો માણસજીની કથા,
રોજ રોજ મેં થોડી થોડી જાણી એની વ્યથા.
માણસજી તો પોતામાં પોતે ગૂંચવાયલ
દોરો,
આંગળિયોમાં ભૂલો પડેલો એક નિમાણો
છોરો,
માણસજીના હોઠે સઘળી વાત રહી ગઈ યથા.

('માણસજી', પૃ. ૧૮)

સોળ વરસની અધ-મધરાતે સપનું એક વીંઝાણું,
ઊઠ્યા અંગે અંગે સોળ.
ઝાકળમાં ઓગાળી થોડાં ઓસડ, ઝાઝા કોડ,
સવારે કરતી હું અંઘોળ...

ઘર પછવાડે ચંપાનું ફૂલ ધીમું ધીમું ખૂલે,
ટગર ડાળ પર બેસીને મન અમથું અમથું
ઝૂલો
ઝૂલતાં ઝૂલતાં સાંજ ઢળે ને ભીની ભીની
ગંધ ભળે.
ને થઈ જાતી તરબોળ....

('સોળમી મધરાતે', પૃ. ૨૪)

રણ આખ્ખો મેવાડ,
સુકાતાં મીરાં નામની નદી....

રાણાનો મેવાડ નિમાણો મીરાં મીરાં પુકારે,
શાલીગ્રામની પાસે મીરાં ભવની ખેપ ઉતારે
આંખોમાં સૌ વીરડા ગાળે
મળી જાય જો નદી...

('મીરાં નામની નદી', પૃ. ૩૨)

॥ ग ॥

હવે 'સાયાંગીત'ની વાત... અહીં હરિશ્ચંદ્રનું કવિત્વ ઋષિત્વ પરત્વે સાધિકાર કદમ માંડે છે. સાચા ઘીનો દીવો જેમ તુલસીછોડ પડખે શોભે તેમ ગીતની પડછે 'સાયાંગીત'ની સાચુકલી સંવેદન-સોડમ પ્રસરે છે. ભજનબાનીને સમીપ વિહરતું ભીતરી ભગવાપણું અત્રે શબ્દધ્યાની હરિશ્ચંદ્રને જાહોજલાલ કરે છે. ગણગણીને લખી હોય તેવી, આછોતરા ચિંતન ને ઘાટોતરા અધ્યાત્મને ઝલકાવતી 'સાયાંગીત'માંથી પણ થોડો પંક્તિપ્રસાદ લઈશું ? –

ગોખના દીવાએ જાગે મેડિયું
ખુલ્લાં રુદિયાકમાડ
ભીતરની ઝળકે ઝલમલ કેડિયું...

વાટને સંકોરી સાંયા, ખંતથી
દીધી હેમની સવાર
શ્વાસ રે પૂરીને જીવતર છેડિયું...

('ગોખના દીવાએ જાગે મેડિયું', પૃ. ૩૫)

સાંયા, તું તો રે'જે મારી ભેર,
સાંકડ્યુંથી તારવીને લઈ જાને ઘેર...
તારા લગી જાવું મારે
વ્હેંત છેટું રે'વું તારે
દોડી દોડી પહોંચી નૈં, ઊભી એક જ ઠેર...

('રે'જે મારી ભેર', પૃ. ૩૬)

સાંયાજી, મારી આંખોને પરસો જરી,
અઘરી કંઈ જીવતરની ભાષા ઉકેલવી,
અજવાળાં આંજો હરિ !
અપલક આ પાંપણને પરસાવો
ઊડતા પતંગિયાની ફરફરતી પાંખો,
આઘાતો પીતી ને જીરવતી,
કીકીનો રંગ સાવ પડી ગયો ઝાંખો,
સાંયાજી, ઝીણા અચરજ આળેખો ફરી...

('અજવાળાં આંજો હરિ !', પૃ. ૩૯)

આ ગીત-પંક્તિઓ છેક ભીતર મંજીરા રણકાવી જાય છે. એમાં હાથવગું થતું દર્શન ભારેખમ – ભારઝલ્લું તો નથી જ. બીજી સ્વાદ લેવાની વાત એ છે કે તેમાં સંસારીપણાની પડછે, (સંસારને ઉવેખ્યા વગર), કાવ્ય પાસે જવામાં કવિ હરિશ્ચંદ્ર જોશી સફળ થયા છે, પૂરેપૂરા સફળ.

આ ગીતોથી ગુજરાતી ભાષાની ગીતરિદ્ધિ મંગળમય થઈને ધૂપસળી જેમ વાયુને પવિત્ર કર્યા જ કરશે, એ તો નક્કી છે.

॥ म ॥

'અવધૂ ગાન'માં પાંચ જ રચનાઓ છે. પણ તે પંચતત્ત્વોની પર્ણકુટિ જેવી પવિત્ર, શુદ્ધ ને ઊડીને હૈયે વળગે તેવી છે. ''કેવળ વાદ વિવાદા'' અને ''ચલે ચાલ મતવાલી''માંથી અવધૂતાઈનું સૂફીત્વ – ગેબી ગુંજન સાક્ષાત્કારાય એવી આ પંક્તિઓ, રચાતા ગુજરાતી કાવ્ય-સાહિત્યનું ઘરેણું છે :

અવધૂ, કેવળ વાદ-વિવાદા,
સૂર્ય જેવડું સત્ કહેવામાં
પડી ગયા વિખવાદા...
કોઈ એકડો ઘૂંટે
કોઈ શૂન્ય મૂકે મન ઉપર,
પાટી કોરી રહી કોઈની,
લખતું કોઈ ગગન પર.
અઘરી અઘરી વાત સહુની
સત્ હૈ સીધા-સાદા.

('કેવળ વાદ-વિવાદા', પૃ. ૪૩)

અને, એવા જ સૂક્ષ્મ સંકેતોને સમેટતી ચાલતી વારંવાર વાંચવી-વાગોળવી ગમે તેવી આ પંક્તિઓ પણ આસ્વાદ્ય થઈ છે –

અવધૂ, ચલે ચાલ મતવાલી
માયાનગરીમાં ઘૂમે છે
અલખ આંગળી ઝાલી...
રોમ રોમ વેરાગ લપેટે,
રંગે રાગ લૂછીને,
છાતી વચ્ચે ધૂણી રમાવે
શ્વાસ-સમિધ મૂકીને;
અધખૂલી આંખોથી પ્રગટે,
વાણી શ્વેત-મરાલી...

('ચલે ચાલ મતવાલી', પૃ. ૪૭)

॥ પ ॥

'ગઝલ' પ્રખંડ (ચતુર્થ)માં ૬૧ ગઝલો મુકાઈ છે. કવિએ વર્ષો સુધી પોતાના મધુર કંઠે અન્ય કવિઓ-શાયરોની કેટલીય ગઝલો ગાઈ છે : આકાશવાણી પર, દૂરદર્શન પર ને 'અસ્મિતા પર્વ' જેવા અનેક કાર્યક્રમોમાં. આ ગઝલો તેમની રચેલી છે ને બહોળા વાચન, સાચી કાવ્યચર્ચા અને ઊંડે જવાની ખેવનાની દ્યોતક છે.

અહીં ગમી જાય તેવી રચનાઓ અર્થાત્ ગઝલો અનેક છે. શે'રો પણ અનેક એવા છે, જે જુદા જગતની જાતરા કરાવવા સક્ષમ છે ને તેથી ટાંકી શકાય. થોડાક માણીએ :

મૌનના વસ્ત્રને રંગવા સૂરથી,
કંઠથી ઊપજે છે કબીરી ખરજ.

('તરબતર તરજ', પૃ. ૫૧)

કાયાના પોત વચ્ચે નીકળ્યો નર્યો ખજૂરો,
જીવતરની પોટલીમાં એને જરી ઢબૂરો.

('કાયાના પોત વચ્ચે', પૃ. ૫૭)

ક્ષણ મહીંથી ક્ષણ વળી ક્ષણ કેટલું લંબાય છે ?
છે સમયનું સૂત્ર શું આ ક્યાં કશું સમજાય છે ?

('અર્થને કાંઠે', પૃ. ૬૫)

ચોરસ ન ઊતરે ચાકડા પર માન મારા મન !
હર વાતનું તું રાખ અનુસંધાન મારા મન !

('મારા મન !', પૃ. ૭૦)

હૂંડી તરતી મૂકી છે,
શ્રદ્ધાકાંઠે પૂગી છે.

('મહેતાજીની મૂઠી', પૃ. ૭૨)

અનાગત – વિગત પરહરી જોઈએ,
ફરી વ્યક્તમધ્યે રહી જોઈએ.

('મજીઠી ગઝલ', પૃ. ૮૭)

ગણવું જ કાંઈ હોય તો થડકા ગણી
ઙ ા ૮ ા ા ૮ ા ,
તેં ફેરવેલ શ્વાસના મણકા ગણી બતાવ.

('ગણી બતાવ', પૃ. ૯૬)

જો ફરી સાંધી શકું એ છિન્ન તર્જ,
એક પળ આલાપવો છે ભિન્ન ષડ્જ.

('ભિન્ન ષડ્જ', પૃ. ૧૧૧)

ગીતમાં જે હરિશ્ચંદ્રની ગતિ છે, તેટલી ગઝલમાં નથી. ગઝલનું સ્વરૂપ સરળ જણાય છે, છે નહિ. એમ છતાં અમુક શે'ર (ઉપર ટાંક્યા તેવા) નીવડી આવ્યા છે. જે પ્રૌઢિ સાથે પકડદાવ ખેલવાની માસૂમિયતની છટા પ્રસરાવે છે. હજુ વધુ ઉત્તમ સંતર્પક ગઝલો રચાશે જ.

॥ ધ ॥

બધું મળીને એવું કહેવાની સ્થિતિ સર્જાય છે કે ગાયક હરિશ્ચંદ્ર, સ્વરસાધુ હરિશ્ચંદ્ર, શબ્દબજારે ટહેલવા નીકળ્યા છે, તે બહુ રૂડું થયું છે, ગમ્યું, બહુ ગમ્યું !

॥ નિ ॥

હે, સ્વરઋષિ !
સ્વાગત છે
તમારું
શબ્દની અયોધ્યામાં...